

ISSN 2518-7503

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 8

Рівне – 2017

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 8

Засновано у 2013 році

Рівне – 2017

ISSN 2518-7503
УДК 159.9+316.6
П 86
ББК 88

Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 8 / упоряд. Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова; ред. кол. : Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – 318 с.

**Збірник наукових праць «Психологія: реальність і перспективи» включено до
Переліку наукових фахових видань України з психології**
(на підставі Рішення Атестаційної колегії МОН України від 29 вересня 2016 та Наказу Міністерства освіти і науки України від 07.10.2016, № 1222) .

Свідоцтво про державну реєстрацію: **Серія КВ № 18713-7513 Р**

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології. Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Павелків Роман Володимирович – доктор психологічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Заступник головного редактора:

Безлюдна Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Відповідальний секретар:

Корчакова Наталія Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Максименко Сергій Дмитрович – академік-секретар відділення психології, вікової фізіології дефектології НАПН України, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології ім. Г.С. Костюка.

Лєволицький Тадеуш – доктор гуманістичних наук, професор відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти ректор Вищої педагогічної школи м. Варшава (Республіка Польща).

Шугаєва Людмила Михайлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету.

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія».

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Ямницький Вадим Маркович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Михальчук Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики англійської мови та прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету.

Литвиненко Світлана Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Петренко Оксана Борисівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри вікової та педагогічної психології, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Гошовський Ярослав Олександрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Камінська Ольга Володимирівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

Ставицький Олег Олексійович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. академіка Степана Дем'янчука.

Немеш Олена Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової і педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Кулаков Руслан Станіславович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Назаревич Вікторія В'ячеславівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Павелків Віталій Романович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики, декан психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Созонюк Ольга Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Упорядники: **проф. Павелків Р. В., доц. Корчакова Н. В.**

Науково-бібліографічне редагування: **наукова бібліотека РДГУ**

Рецензент: **Журавльова Лариса Петрівна** – доктор психологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри теоретичної психології та психології розвитку Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Друкується за рішенням Вченої ради РДГУ (протокол №4 від 30 березня 2017 року)

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЗДАТНОСТІ ДО МОРАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ АКТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті подано теоретичне обґрунтування та експериментальне вивчення особливостей формування здатності молодших школярів до моральної рефлексії в процесі активного соціально-психологічного навчання. Аналізуються основні принципи активного соціально-психологічного навчання дітей молодшого шкільного віку та особливості їх реалізації: принцип активності, принцип зворотного зв'язку, принцип «тут і тепер» та принцип щирості та партнерства у спілкуванні. Представлено програму спеціальних занять з розвитку моральної рефлексії для молодших школярів з використанням елементів активного соціально-психологічного навчання та результати її апробації.

Ключові слова: моральна рефлексія, моральний розвиток, соціально-психологічне навчання, молодші школярі.

В статті представлено теоретичне обґрунтування та експериментальне вивчення особливостей формування здатності молодших школярів до моральної рефлексії в процесі активного соціально-психологічного навчання. Аналізуються основні принципи активного соціально-психологічного навчання дітей молодшого шкільного віку та особливості їх реалізації: принцип активності, принцип зворотного зв'язку, принцип «тут і тепер» та принцип щирості та партнерства у спілкуванні. Представлено програму спеціальних занять з розвитку моральної рефлексії для молодших школярів з використанням елементів активного соціально-психологічного навчання та результати її апробації.

Ключевые слова: моральная рефлексия, нравственное развитие, социально-психологическое обучение, младшие школьники.

Постановка проблеми. Моральний розвиток підростаючої особистості передбачає формування здатності до моральної рефлексії, яка виступає як єдність усвідомлення цінності себе та іншого, стосунків з ним, свого ставлення до нього. Таке розуміння моральної рефлексії дозволяє вважати активне соціально-психологічне навчання адекватним методом її формування та розвитку. Найбільш загальне формування мети соціально-психологічного тренінгу можна представити так: сприяння соціально-психологічному розвитку людини, що дозволяє їй активно вибудовувати стосунки з оточуючими. Особливості взаємовідносин між людьми слід розглядати у контексті їх морального ставлення один до одного, що виражається у змісті «Я-концепції» та «концепції іншої людини». «Я концепція» та «концепція іншої людини» є необхідними складовими цілісної системи саморегуляції поведінки. Функціонування усіх елементів цієї системи забезпечує механізм моральної рефлексії.

Поряд із систематичним включенням рефлексивних компонентів у навчально-виховний процес для формування здатності до моральної рефлексії нами була запропонована програма спеціальних занять з використанням елементів активного соціально-психологічного навчання. Специфіка цього методу полягає в створенні спеціальних умов, в яких дитина (або дорослий) самостійно, в процесі виконання вправ або участі в дискусіях, відкриває знання про себе та інших людей, про закономірності міжособистісних відносин. Такі знання виявляються максимально засвоєними та дійовими, оскільки цей метод навчання забезпечує високу активність учасників навчальної групи.

Важливою особливістю та необхідною умовою функціонування навчальної групи є налагоджений зворотний зв'язок та можливість отримати підтримку від її учасників, які об'єднані спільною проблемою та переживаннями. Важливим є той момент, що у тренінговій групі рефлексія є основним способом отримання нових знань. Знання про себе та інших не приходять ззовні, а тільки через постійну рефлексію, усвідомлення того, що відбувається з людиною щомиті, «тут і тепер».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В дослідженнях Ю.Н. Ємельянова, В.П. Захарова, Л.А. Петровської, Н.Ю. Хрящової, Т.С. Яценко теоретично та методично обґрунтовано активне соціально-психологічне навчання дорослих. Щодо дітей молодшого шкільного віку, то можливість та необхідність застосування цього методу зумовлена певними психологічними особливостями молодших школярів. Важливим для нас є положення Л.С. Виготського про те, що на межі дошкільного та молодшого шкільного віку дитина відкриває для себе свій внутрішній світ, свої переживання. Крім того, соціальна ситуація розвитку молодшого школяра вимагає від нього вміння будувати стосунки з іншими, з одного боку, а з іншого – з'являється необхідність захищати свій психологічний простір, своє «Я» [1, с. 447]. Однією з особливостей морального розвитку молодшого школяра є «моральний реалізм», описаний Ж. Піаже. Сутність даного явища полягає в тому, що для молодших школярів особливо важливим є, власне, виконання засвоєної норми, часто безвідносно до її змісту. При цьому існує небезпека втрати специфічного смислу морального вчинку – діяти в інтересах інших людей. Для подолання та профілактики цього явища адекватним є використання методу активного соціально-психологічного навчання, оскільки учасники групи на власному досвіді вчаться знаходити моральний смисл ситуації, оцінювати моральні вчинки за їх мотивом, бути чутливими до почуттів та стану партнерів.

Слід зазначити, що в психологічній літературі останніх років описаний досвід застосування активного соціально-психологічного навчання для дошкільників, молодших школярів, а також молодших підлітків. Це, зокрема, праці Н.І. Агафонової [2], а також описана З.С. Карпенко методика психокорекційних занять, що включає психогімнастику, використання експресивних мистецтв, дитячих фантазій, вербальних оцінок [4].

Таким чином, використання елементів активного соціально-психологічного навчання відповідає особливостям молодшого шкільного віку і може бути застосоване в ході занять з розвитку моральної рефлексії в цьому віці.

Формулювання цілей статті. Стосовно теми нашого дослідження основна мета спеціальних занять визначається як формування та розвиток здатності до моральної рефлексії у молодших школярів.

Конкретизуємо цю мету у завданнях:

- формування мотиву до моральної рефлексії;
- розвиток здатності усвідомлювати себе, що забезпечує збагачення образу «Я»;
- формування адекватної самооцінки;
- розвиток здатності до побудови образу іншої людини та усвідомлення свого ставлення до неї;
- формування досвіду ціннісного ставлення до себе та до іншого;
- розвиток емоційної сфери;
- створення умов для розуміння власних емоцій та емоційного стану іншої людини;
- розвиток навичок позитивного стилю спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо принципи активного соціально-психологічного навчання, розроблені для дорослих. На нашу думку, ці принципи з певними обмеженнями можуть бути прийняті і для соціально-психологічного навчання молодших школярів.

Принципи активного соціально-психологічного навчання:

1. *Принцип активності* кожного учасника виступає як визначальний для даної форми навчання. Реалізація цього принципу можлива за умови включення учасників групи в активні дії, дискусію, самостійний пошук рішення тощо.
2. *Принцип зворотного зв'язку.* Зворотний зв'язок розглядають як відкрите, аргументоване та конструктивне висловлювання кожними учасником групи своїх думок про розв'язання тощо. В таких умовах особистісні якості, поведінка учасника групи оцінюються не абстрактно, а в конкретній ситуації.
3. *Принцип «тут і тепер».* Згідно цього принципу, обговорюються лише ті особистісні прояви, які можна спостерігати в ході занять.
4. *Принцип щирості та партнерства у спілкуванні.* Реалізація цього принципу забезпечує врахування інтересів кожного учасника. Щире і відверте висловлювання своїх думок та переживань кожним учасником поєднується з розумінням важливості думок та переживань інших. Це створює атмосферу безпеки, прийняття, спонукає до творчості та активності.

Особливо слід зупинитись на принципі зворотного зв'язку. Важливо враховувати, що особистісний розвиток молодшого школяра буде більш успішним за відсутності психологічних травм. Такі травми можуть бути викликані переляком, переживанням образи, несправедливості, насмішками, недобррозичливістю ровесників. Все це спричиняє у дітей стани підвищеної тривожності й відбивається на їхній поведінці. Щоб пряме повідомлення про особливості власної поведінки не було психотравмуючим для дітей, зворотній зв'язок повинен бути спрямований на ситуацію, на поведінку персонажа, які обговорюються в даний момент.

Крім того, особливості молодших школярів та необхідність бережного і ціннісного ставлення до їх внутрішнього світу вимагають, щоб активне соціально-психологічне навчання здійснювалось в органічному зв'язку з іншими методами виховання. Тому необхідною є робота з батьками та педагогами з узгодження цілей та методів виховної роботи.

Реалізація принципів активного соціально-психологічного навчання забезпечує досягнення основної його мети – розвитку здатності до моральної рефлексії. Як підкреслює Т. С. Яценко, «виявлення та розв'язання суб'єктом своїх стабільних суперечностей гармонізує його внутрішню структуру особистості та переорієнтує увагу зі свого «Я» на іншу людину». Подібну думку висловлює і Ю. Н. Ємельянов: «...«суперзавданням» активного соціально-психологічного навчання повинна бути не концентрація уваги учасників учбової тренінгової групи на їх комунікативних вміннях, а пробудження цікавості до іншої людини» [3, с. 87].

Програма занять з розвитку моральної рефлексії для молодших школярів була апробована в третьому класі ЗОШ № 13 м. Рівного. Всього у заняттях взяло участь 26 третьокласників. Програма занять включає 12 занять тривалістю 30-40 хвилин кожне. Необхідність ціннісного та бережливого ставлення до внутрішнього світу молодших школярів зумовила більший, порівняно з дорослими, інтервал між заняттями. На нашу думку, доцільно проводити такі заняття один раз на тиждень. Зауважимо, що апробація програми здійснювалась у третьому класі, але зміст занять дозволяє використовувати їх починаючи з першого класу. Оптимальна кількість учасників – 8-12 в групі.

Перше заняття присвячене діагностиці особливостей саморегуляції поведінки молодших школярів в ситуації спільної діяльності. Для цього використовується гра «Метелик» (модифікований варіант гри «Варежки» Н. І. Агафонової). Вона покликана продемонструвати учасникам групи неефективність їх поведінки та підкреслити необхідність її зміни. Обговорення роботи пар має розвивальне значення для кожної дитини. Участь у груповій дискусії дає можливість проаналізувати власну поведінку та дізнатись про досвід інших

учасників групи. Керівник групи спрямовує хід дискусії таким чином, щоб продемонструвати учасникам необхідність врахування як власних інтересів, так і інтересів партнера, оскільки саме це забезпечує ефективне виконання спільної діяльності. Таким чином, обговорення роботи пар створює умови для індивідуальної та групової рефлексії, мета якої – осмислення процесів, способів та результатів індивідуальної і спільної діяльності, їх зв'язку з самопочуттям кожного з учасників групи.

Групова дискусія в ході занять є одним із базових методів, який полягає у спільному обговоренні певного дискусійного питання і дозволяє з'ясувати (а, можливо, і змінити) думки, позиції, установки учасників групи в процесі безпосереднього спілкування. М. Блатт, один з послідовників Л. Кольберга, виявив, що систематична участь у дискусіях на моральні теми є найбільш ефективним та найменш штучним шляхом «представлення» дітям моральних суджень, вищих за рівнем від їхніх власних. При цьому учасники групи знаходяться на різних стадіях морального розвитку. Намагаючись переконати один одного у правильності своїх суджень, діти тим самим виявлятимуть у висловлюваннях притаманний їм рівень морального розвитку [6, с. 167-177].

Групова дискусія дає можливість бачити проблему з різних точок зору, а також виступає як спосіб групової рефлексії через аналіз індивідуальних переживань. Проте суттєвим недоліком цього методу є зверненість переважно до інтелектуальної сфери особистості. Тому цей метод поєднується з ігровими методами та психогімнастикою.

Під час обговорення в колі власного досвіду та уявлених ситуацій особлива роль належить керівнику групи, який повинен нагадати дітям правила спілкування в групі, дати можливість висловитись всім, дотримуватись черговості, не перебивати один одного, поважати думку кожного. Молодшим школярам імпонує, коли їхню думку цінують та поважають. Керівник групи спрямовує дискусію, підтримуючи та акцентуючи увагу на тих висловлюваннях, які сприяють адекватному розумінню ситуації. Завершити це заняття доцільно психогімнастичними вправами, що дозволяє зняти напруження та стимулює позитивну групову динаміку.

Наступні заняття спрямовані на реалізацію завдань тренінгу моральної рефлексії. Друге заняття сприяє ідентифікації з власним іменем, усвідомленню цінності себе та іншого. Важливість ідентифікації з іменем підкреслює Г.С. Абрамова: «слова-імена є інструментом прояву Я» [1, с. 68]. «Слово-ім'я» стає психологічним інструментом прояву відповідальності людини за існування свого Я, воно дозволяє фокусувати, утримувати його в самосприйманні у всій суперечливій складності. Володіти власним іменем – значить мати міливість заявити про власну думку, почуття, про свою присутність через інших, своєю мовою, не боячись бути вигнаним за свою несхожість, переживати, відчувати свою спільність зі світом та необхідність присутності в ньому в тому образі, який виступає в імені» [1, с. 69]. На цьому занятті молодші школярі дізнаються про значення свого імені та спільно з керівником групи аналізують різні форми звернень, доцільність їх використання у відповідних ситуаціях. Для підтримання позитивної групової динаміки та підтримання бадьорого настрою використовується психогімнастична вправа «Гра з іменем». На цьому занятті деякі третьокласники розповідають, чому їм дали саме таке ім'я. Керівник групи може використати цей момент, щоб інші діти звернулись до батьків з проханням розповісти, чому їх назвали саме так. Ці знання дозволяють почуватись більш впевнено, підвищують відчуття власної цінності та значущості. Одночасно завданням керівника є таке спрямування розмови, щоб третьокласники оцінили милозвучність та унікальність імен своїх товаришів.

На третьому занятті, яке є логічним продовженням попереднього, діти оволодівають та закріплюють навички привітання, прощання, спілкування у різних ситуаціях. Це заняття доцільно почати з психогімнастики. В наступній бесіді з'ясовується значення слів привітання, прощання, подяки тощо. Отримані знання закріплюються у грі «Ввічливі хованки». Це заняття може бути доповнене програванням та аналізом ситуацій, які досить звичні для реального спілкування молодших школярів. Це вимагає попереднього спостереження за їх поведінкою в колективі. Такий підхід дає можливість врахувати реальні інтереси та потреби дітей. Основна мета даного заняття – формування ціннісного ставлення до себе та іншого. При цьому вироблені в ході історії людства правила етикету дозволяють встановлювати психологічну дистанцію між суб'єктами спілкування, що дозволяє зберегти цілісність внутрішнього світу кожного з них. Моральна рефлексія дає можливість бути сензитивним до ситуації міжособистісної взаємодії та до стану свого партнера.

Центральним моментом четвертого заняття є обговорення розділу «Неймовірні перевтілення» з книги Л. Васильєвої-Гангнус «Азбука ввічливості». В ході групової дискусії третьокласникам пропонується пофантазувати як можна розв'язати ситуацію, що виникла. Керівнику групи доцільно узагальнити пропозиції дітей та запропонувати інсценувати історію «Як Олесь став вихованим та ввічливим». Основним завданням цього заняття є розвиток сензитивності до ситуації міжособистісної взаємодії та рефлексивних навичок. Можливо, що серед учасників групи не буде бажаючих виконати роль чаклуна. Тут доцільно запропонувати дітям знову залучити свою фантазію: «Як перевиховати «злого чаклуна»? Таке завдання дозволяє продемонструвати неоднозначність, суперечливість ситуацій, які можуть виникнути в житті, знаходити щось добре в кожній людині та розуміти, що у «кожній бочці меду є ложка дьогтю». Після інсценування заняття можна завершити грою «Добре-погано». При цьому важливо презентувати знайомі істини не в традиційному, чорно-білому варіанті, а всі предмети, явища, вчинки розглядати спочатку з позитивної точки зору, потім з негативної, але обов'язково повертатись до позитивного.

П'яте заняття спрямоване на розвиток позитивної «концепції іншої людини» та навичок моральної рефлексії. Воно розпочинається з психогімнастичних вправ «Опиши зовнішність друга» та «Дотик». Потім

завдання ускладнюється – за допомогою лічилки обирають ведучого, який виходить з класу на той час, коли обирають людину, яку будуть описувати. Ведучий заходить і уважно слухає висловлювання всіх учасників, за якими він повинен відгадати, про кого йде мова. Основна умова – говорити про кожного з своїх товаришів тільки добре, виділяючи їх конкретні позитивні риси та вчинки. Керівник бере участь у грі: його завданням є полегшення відгадування. Крім того, він орієнтує дітей на перерахування не рис зовнішності, а особистісних характеристик, добрих вчинків, досягнень. Виділення позитивних якостей у своїх товаришів вимагає певного рівня розвитку рефлексії, сприяє вмінню побачити та виділити позитивні риси в іншій людині.

Заняття «Плоти» та «Свято фарб» передбачають моделювання ситуацій спільної діяльності та мають на меті розвиток моральної рефлексії та здатності ефективно взаємодіяти з партнерами, враховуючи свої інтереси та інтереси партнерів. Ситуація в грі «Плоти» є конфліктною за суттю. В ній беруть участь по черзі дві команди учасників. Одна з них спостерігає за ходом гри та повідомляє про свою реакцію за допомогою карток різного кольору. Особливістю гри є те, що учасники її не просто висловлюють гіпотези про те, що варто робити в цій ситуації, а здійснюють конкретні вчинки. Після гри відбувається обговорення її ходу та результатів. Як показує досвід, молодші школярі охоче включаються у гру та обговорюють її результати. Завданням керівника групи є таке спрямування обговорення, щоб продемонструвати чітку залежність між вмінням учасників правильно інтерпретувати ситуацію, розуміти почуття партнерів та успішністю спільної діяльності. Заняття завершується психогімнастичними вправами.

Гра «Свято фарб» є одним з варіантів вправи «Групове малювання», що застосовується у групах арт-терапії. Учасники групи по черзі роблять внесок у велику композицію, яку створюють разом, тим самим висловлюють свій настрій. Після цього вся група обговорює створену композицію. Керівник спрямовує дискусію таким чином, щоб діти усвідомили необхідність поважати та цінувати почуття кожного. Ця гра може використовуватись для профілактики та корекції хвалькуватості, зверхності у міжособистісних стосунках. В ході гри керівник групи уважно спостерігає за кожним з учасників, особливо виділяючи тих, хто прагне до домінування, не зважає на думку та почуття партнерів.

Дані спостереження використовуються в процесі наступного обговорення та на наступному занятті, яке побудоване навколо обговорення казки «Як олень і черепаха бігали наввипередки» (Кубинські народні казки. – К. : Веселка, 1988. – с. 14-16). Це заняття спрямоване на розвиток усвідомлення позитивних якостей інших, на формування адекватної самооцінки. Керівнику групи варто не читати, а переказувати казку, емоційно яскраво відображуючи її зміст. В процесі бесіди обговорюється питання: «Чому відбулась ця історія?», «Чому вчить нас ця казка?». Тут використовується той момент, що казка містить багатомісний життєвий досвід; в ній зашифровані ситуації, які можуть трапитись в реальному житті, що формує «картотеку» життєвих ситуацій. Проте є багато казок жорстоких, які несуть у своєму змісті насильство, пригнічення та інші негативні моменти. Кінець даної казки жорстокий, тому варто запропонувати учасникам групи придумати новий кінець історії. Для цього можна використати методи, запропоновані Джанні Родарі (Родари Дж. Грамматика фантазії. Введення в искусство придумывания историй. – М. : «Прогресс», 1978. – 207 с.): «А що потім», «Казка навиворіт», «Спільне розв'язання проблемного питання до казки».

Основною вправою наступного заняття є «Дзеркало» [9, с. 107], яка використовується як засіб розвитку рефлексії. Розпочинати заняття варто з психологічної гімнастики. Окрім основної мети, на цьому занятті молодші школярі знайомляться та усвідомлюють важливість невербальних засобів комунікації, вчать розпізнавати почуття інших людей (вправи «Царівна-несміяна», «Жести», «Іноземець», розігрування ситуацій з реального життя дітей).

Заняття «Створюємо казку» та «Як би я був чарівником» базуються на положеннях теорії розв'язання винахідницьких задач (ТРВЗ) Г. С. Альтшулера. Основним її завданням є розвиток системного мислення та фантазії дитини, подолання стереотипів у розумінні оточуючого світу та людей. В зв'язку з цим оволодіння ТРВЗом передбачає розвиток рефлексивних навичок, вміння спілкуватися, дотримуючись моральних норм. Основними завданнями таких занять є :

- розвиток вміння слухати та чути іншого;
- розвиток вміння брати участь у вільній та невимушеній бесіді;
- розвиток вміння бути уважним до оточуючих;
- розвиток вміння розуміти почуття та настрої іншого;
- розвиток вміння усвідомлювати власні вчинки та вчинки іншого.

Заняття розпочинаються з того, що діти спільно з керівником групи пригадують правила ввічливого спілкування в групі.

Протягом заняття керівник слідкує за дотриманням цих норм. Зауважимо, що в кожній групі на 10-11 заняттях третьокласники самі виявляють порушення норм спілкування та вказують на необхідність їх дотримання. Це є свідченням позитивної групової динаміки та проявом здатності до рефлексії міжособистісних стосунків.

На занятті «Як би я був чарівником» молодшим школярам пропонується створити казку-мініатюру з аналогічною назвою. У казках-мініатюрах «Як би я був чарівником» чітко простежується збільшення кількості просоціальних бажань та прагнень третьокласників. Особливості цієї вправи дають можливість учасникам групи використовувати широкий спектр формулювань та обговорювати свої мрії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Добираючи вправи та прийоми для програми активного соціально-психологічного навчання молодших школярів ми виходили з положення про

те, що потреба в осмисленні власних вчинків, оцінці себе та інших складається в процесі формування самосвідомості особистості. Включення в різні системи зв'язків, зовнішніх відношень створює можливість рефлексивного ставлення до себе та до інших. Виконання вправ, що включені в програму тренінгу моральної рефлексії, вимагає від кожного учасника групи перетворення власних особливостей на об'єкт пізнання, визначення своїх позицій та ставлення до інших. Таким чином, в ході розвивальних занять з елементами активного соціально-психологічного навчання створюються сприятливі умови для розвитку моральної рефлексії молодших школярів.

Активне соціально-психологічне навчання є адекватним методом розвитку моральної рефлексії. Особливості молодшого школяра дозволяють з певними корективами використовувати цей метод для розвитку моральної рефлексії. Запропонована програма психолого-педагогічних засобів розвитку моральної рефлексії може бути використана в практиці морального виховання.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Делов. кн., 2000. – 624 с.
2. Агафонова И. Н. Социально-психологическое обучение детей 6-10 лет. Программа «Я и Мы» / И. Н. Агафонова. – СПб., 2001. – 99 с.
3. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 266 с.
4. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей / З. С. Карпенко. – Київ : Перспектива, 1994. – 94 с.
5. Никитина Н. В. Педагогические средства мотивации нравственных поступков младших школьников в образовательном процессе : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. В. Никитина. – Омск, 2001. – 24 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ : Академвидав, 2003. – 446 с.
7. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник / Р. В. Павелків. – Вид. 2-е, стер. – Київ : Кондор, 2015. – 469 с.
8. Павелків Р. В. Особливості схильності молодших школярів до регуляції своєї поведінки / Р. В. Павелків // Проблеми заг. та пед. психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2002. – Т. IV, ч. 4. – С. 200–211.
9. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности : психолог. исслед. / В. Э. Чудновский. – М. : Педагогика, 1981. – 208 с. 9

References

1. Abramova G. S. Vozrastnaja psyhologija / G. S. Abramova. – M. : Akad. proekt ; Ekteryburg : Delov. kn., 2000. – 624 s.
2. Agafonova I. N. Social'no-psihologicheskoe obuchenie detej 6-10 let. Programma «Ja i My» / I. N. Agafonova. – SPb., 2001. – 99 s.
3. Emel'janov Ju. N. Aktyvnoe socyal'no-psyhologicheskoe obuchenye / Ju. N. Emel'janov. – L. : Yzd-vo Lenyng. un-ta, 1985. – 266 s.
4. Karpenko Z. S. Ekspresyvnaja psyhotehnika dlja ditej / Z. S. Karpenko. – Kyi'v : Perspektiva, 1994. – 94 s.
5. Nikitina N. V. Pedagogicheskie sredstva motivacii нравственных поступков младших школьников в образовательном процессе : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk / N. V. Nikitina. – Omsk, 2001. – 24 s.
6. Orban-Lembryk L. E. Social'na psyhologija / L. E. Orban-Lembryk. – Kyi'v : Akademvydav, 2003. – 446 s.
7. Pavelkiv R. V. Vikova psyhologija : pidruchnyk / R. V. Pavelkiv. – Vyd. 2-e, ster. – Kyi'v : Kondor, 2015. – 469 s.
8. Pavelkiv R. V. Osoblyvosti shyl'nosti molodshyh shkoljariv do reguljacii svojei' povedinky / R. V. Pavelkiv // Problemy zag. ta ped. psyhologii' : zb. nauk. pr. In-tu psyhologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. – Kyi'v, 2002. – T. IV, ch. 4. – S. 200–211.
9. Chudnovskij V. Э. Nравstvennaja ustojchyvost' lychnosti : psyholog. yssled. / V. Э. Chudnovskij. – M. : Pedagogyka, 1981. – 208 s. 9

Pavelkiv R.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF ABILITY TO MORAL REFLECTION DURING ACTIVE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article deals with the theoretical basis and the experimental study of the forming peculiarities of primary school children' ability to moral reflection during active social and psychological training. It has been analyzed the basic principles of the active social and the psychological education of primary school children and the features of their implementation: the activity principle, the principle of feedback, the principle "here and now" and the principle of honesty and partnership in communication. It has been submitted the programme of the special classes of moral reflection for primary school children with the elements of the active social and the psychological training, including the following: classes for features diagnostics of behaviour self-regulation for primary school children in a situation of joint activity; classes, which contribute to identification with the own name, awareness of the value of himself/herself and of the another; exercises to master and to consolidate the skills of greeting, farewell, and communication in different situation by children; classes, dedicated to analysis of "ABC politeness"; classes aimed at developing of the positive "conception of another person"; exercises on modeling situations of joint activity; classes with the use of the

elements of the art therapy; classes aimed at developing of awareness of the positive qualities of others and forming of an adequate self-esteem by means of a tale. The article analyzes the results of the programme testing.

Key words: *moral reflection, moral development, socio-psychological training, primary school children.*

УДК 159.923 - 026.15 – 057.875

О.І. АРТЕМОВА

ВПЛИВ РІВНЯ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОСТІ НА АДАПТАЦІЮ СТУДЕНТА-ПЕРШОКУРСНИКА

У статті аналізується поняття креативного потенціалу, який є необхідною умовою успішного навчання, творчої діяльності, професійної та особистісної самореалізації особистості; розглянуто вплив рівня розвитку креативності на адаптацію студента-першокурсника; описано результати емпіричного дослідження взаємозв'язку особистісної адаптованості студентів-першокурсників та їх рівня креативності, у ході якого було встановлено, що рівень креативності першокурсників значно корелює з рівнем адаптації першокурсника; доведено, що студент-першокурсник тим краще адаптується, чим вищий у нього рівень креативності.

Ключові слова: *креативність, адаптація, особистісна адаптованість, креативна особистість, креативний потенціал.*

В статье анализируется понятие креативного потенциала, который является необходимым условием успешного обучения, творческой деятельности, профессиональной и личностной самореализации человека; рассмотрено влияние уровня развития креативности на адаптацию студента-первокурсника; описаны результаты эмпирического исследования взаимосвязи личностной адаптированности студентов-первокурсников и их уровень креативности, в ходе которого было установлено, что уровень креативности первокурсников значимо коррелирует с уровнем адаптации первокурсников; доказано, что первокурсник с высоким уровнем креативности быстрее адаптируется новой среде.

Ключевые слова: *креативность, адаптация, личностная адаптация, креативная личность, креативный потенциал.*

Постановка проблеми. Студентство в Україні складає вагомому частку суспільства, яка зайнята специфічною працею – навчанням. Вступаючи до вищого навчального закладу, студенти зустрічаються з рядом проблем, що пов'язані з недостатньою психологічною готовністю до нових умов навчання. Перші кроки вчорашнього школяра на стежці вищої школи вимагають від нього не тільки старання та загальної підготовки, але й значних якісних змін. Психологічну адаптацію розглядають як один із провідних способів і необхідну умову соціалізації особистості. Це процес пристосування індивідуальних та особистісних якостей до життя й діяльності людини в змінених умовах існування. Пристосування організму до нових умов навколишнього середовища, що забезпечує йому виживання та підтримку нормальної життєдіяльності, зумовлений взаємодією психологічних, соціальних і біологічних факторів.

Адаптація – це не лише передумова активної діяльності, а й необхідна умова її ефективності. Ефективна адаптація багато в чому визначає мотивацію, спрямованість і характер навчальної діяльності, психологічний комфорт, моральну задоволеність собою і навчанням в університеті.

Креативність – риса, якість особистості, яка сприяє адаптації, швидкому прийняттю певних ролей, а також вмінню пристосуватися до конкретних життєвих умов, обставин і запитів соціального оточення. Креативність є необхідною умовою успішного навчання, творчої діяльності та творчої професійної та особистісної самореалізації. Саме через успішну соціальну адаптацію, якій сприяє креативний потенціал особистості, лежить шлях людини до психологічного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі проблема адаптації вивчалась на різних рівнях – від розкриття змісту поняття (Ю. Александровський, Ф. Березін, В. Казначеев) до виявлення особливостей прояву її в різних видах діяльності (В. Мерлін, Я. Стреляу, В. Суворова) та чинників, які детермінують процес адаптації в тих чи інших умовах (О. Мороз, Х. Ремшмідт, М. Ратгер). Проблема креативності багатоаспектна і досліджувалася українськими вченими (В. Клименко, Є. Лузік, О. Потебня, В. Роменець, Л. Шелестова), російськими вченими (Д. Богоявленська, В. Дружинін, О. Лук, С. Максименко, О. Матюшкін, О. Мороз, Є. Ніколаєва, Я. Пономарьов) та зарубіжними вченими (Г. Адлер, Дж. Гірфорд, А. Маслоу, К. Поппер, К. Роджерс, П. Торренс). Та не зважаючи на це, сьогодні немає методологічно обґрунтованої програми цілеспрямованого розвитку креативності як ефективного способу оптимізації соціально-психологічної адаптації особистості студента-першокурсника, що і зумовило вибір теми дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є теоретико-методологічне дослідження впливу рівня розвитку креативності на адаптацію особистості студента-першокурсника.

Виходячи із зазначеної мети, завданнями дослідження є теоретичний аналіз змісту понять адаптація та креативність; визначення психологічних умов, що сприяють розкриттю креативного потенціалу особистості та

З М І С Т

Павелків Р. В. Формування та розвиток здатності до моральної рефлексії в процесі активного соціально-психологічного навчання молодших школярів	5
Артемова О. І. Вплив рівня розвитку креативності на адаптацію студента-першокурсника.....	10
Бабій М. Ф. Важливість здібностей у вербальній взаємодії педагогів.....	14
Березюк Т. П. Формування професійної компетентності майбутніх менеджерів на засадах компетентнісного підходу в контексті європейського простору вищої освіти.....	18
Богдан Ж. Б., Підбуцька Н. В. Мотиваційні предиктори спрямованості особистості.....	24
Борейчук І. О., Матухно Є. В. Використання фотоспогадів у позитивній мотивації індивіда	27
Бульчик Т. І., Мушкевич М. І. Психологічні особливості особистісного та сімейного функціонування учасників АТО.....	31
Бучко В. Б. Психологічні аспекти сприймання справедливості через призму культури бідності та багатства.....	36
Бушуєва Т. В. Взаємозв'язок особистісних особливостей та копінг-стратегій жінок у період дорослішання.....	41
Веремійчук Т. А. Психологічні особливості переживання кризи студентської молоді в Україні	46
Воробійов А. М., Демчук О. О. Медіа залежність як різновид психічних відхилень.....	49
Ганкевич О. В. Вплив психотравмуючих факторів на життєдіяльність молодих та зрілих подружніх пар.....	54
Главінська О. Д. Професійне самоусвідомлення та самовизначення студентської молоді у становленні особистісної суверенності.....	59
Грипич С. Н. Розвиток професійної мотивації студентів психолого-педагогічних спеціальностей в процесі навчання у ВНЗ	63
Грицюк І. М. Арт-терапія в роботі практичного психолога з дітьми, які мають емоційні порушення.....	67
Демчук О. О., Лазарчук В. В. Життєва компетентність як підґрунтя власної життєвої і професійної успішності.....	71
Демянюк О. Б., Косарєва О. І. Модальності світосприйняття як складова індивідуальної свідомості молоді.....	75
Дучимінська Т. І., Хлівна О. М. Роль лабораторного практикуму з психодіагностики та клінічної психології у виявленні проявів особистісної безпорадності студентів.....	79
Ivashkevych E. E. Psycholinguistic aspects of comic book narration.....	84
Івашкевич Е. Унікальність особистості та структура соціального інтелекту педагога.....	88
Камінська О. В. Система засобів подолання схильності до інтернет-залежності на основі ресурсного підходу.....	92
Карковська Р. І. Деструктивні позиції осіб з близького соціального оточення щодо вдів загиблих учасників АТО.....	96
Кирилова Д. С. Психологічна готовність до материнства в структурі життєвих смислів жінки: теоретико-методологічний аналіз.....	101
Кідалова М. М. Емоційні бар'єри студентів ВНЗ: психологічні особливості прояву в умовах адаптаційного періоду	105
Клочек Л. В. Розвиток уявлень про соціальну справедливість у дошкільному дитинстві	110
Корчакова Н. В. Егоїстична мотивація як перешкода у розвитку просоціальної поведінки підлітка	114
Котлова Л. О., Марчук К. А. Психологічні особливості творення поетичного тексту (за науковим трактатом І. Франка "Із секретів поетичної творчості").....	120
Коць М. О., Онопченко І. В., Озоровський І. В. Роль мотиваційних чинників у професійному самовизначенні підлітків з особливими потребами.....	124
Коширець В. В. Особливості надання психологічної допомоги особам з ПТСР	128
Крюкова Л. В. Критерії формування особливостей емоційної сфери молодшого школяра	133
Кряж І. В., Гранкіна-Сазонова Н. В. Довіра й емоційний інтелект як предиктори особистісного благополуччя студентів-психологів	137
Кузьмін В. В. Концептуалізація соціально-психологічних процесів виникнення, формування й розвитку спільноти дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, їх інтеграція в сучасне суспільство	143
Кулаков Р. С. Особливості впливу профільного навчання на вибір старшокласниками сфери майбутньої професійної діяльності	147
Кулакова Л. М. Психологічні особливості розуміння текстової інформації молодшими школярами в умовах навчальної діяльності	153
Лисак Н. О., Петренко Н. В. Теоретико-методологічні підходи щодо структури внутрішньоособистісного конфлікту в період юнацького студентського віку	157
Литвинчук Л. М. Оцінка індивідуальних особливостей трансперсональної поведінки залежних від опіодів	162
Литвиненко С. А., Ямницький В. М. Формування професійної ідентичності майбутніх учителів	167
Луценко О. Л., Габелкова О. Є. Конструювання методики схильності до низької фізичної активності – процедура та результати.....	171

Луцик Г. О. Чинники схильності підлітків до девіантної поведінки	175
Магдисюк Л. І. Психологічні особливості якості життя осіб з серцево-судинними захворюваннями.....	180
Mykhalchuk N. O., Yatsuryk A. O. The problem of understanding in psychology: philosophical and methodological background	184
Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей	188
Назаревич В. В., Борейчук І. О. Фотографія як засіб ресурсування психоемоційного стану індивіда.....	192
Назарець Л. М. Особливості взаємодії у конфліктах та конструктивні прийоми їх подолання	197
Новік Л. О., Хупавцева Н. О. Вікові особливості становлення професійного іміджу особистості	202
Оксентюк Н. В. Мікромоменти позитивного резонансу	206
Павелків В. Р., Панасюк В. М. Прояви ознак фанатизму як соціального явища: на прикладі молодіжних субкультур	211
Петренко О. Б. Проблема самореалізації особистості у концепції М.М. Рубінштейна	215
Позднишев Є. В. Роль інструментів психотехнологій у формуванні та просуванні іміджу суб'єктів спортивної діяльності	220
Помилуйко В. Ю. Психологічні механізми розвитку ключових компетентностей у дорослому віці	225
Романюк В. Л. Дослідження психічного здоров'я особистості за рівнем тривожності	230
Рудюк О. В. Смыслодіяльна детермінація переживання кризи у безробітних.....	234
Рудь Г. В., Косарєва О. І. Психологічний аналіз прояву особистісних характеристик першокурсників	239
Савелюк Н. М. Психологічні аспекти проблеми взаємозв'язку релігійної активності та суб'єктивного благополуччя	244
Созонюк О. С. Розвиток професійного мислення майбутніх психологів у процесі фахової підготовки.....	250
Ставицька О. Г., Ставицький Д. О. Динаміка змісту особистісно-мотиваційної сфери студентів за час навчання у вузі	254
Старинська Н. В. Адаптаційний потенціал як чинник професійної самореалізації особистості.....	259
Столярчук О. А. Динаміка професійного Я-образу майбутніх фахівців.....	263
Сторож О. В., Дружиніна І. А. Психологічні особливості адаптації та творчої реалізації особистості у соціумі	268
Ткаченко О. А. Аналіз факторів професійного саморозвитку як підгрунтя самопроекування учителів.....	272
Ткачишина О. Р. Психологічна безпека особистості та явища стереотипізації у сучасному інформаційному середовищі	277
Федоренко Р. П., Лех Т. Л. Аналіз особливостей ставлення сучасних підлітків до "груп смерті" та небезпечних ігор у соціальних мережах	281
Фенина О. Я. Проблема рефлексії та рефлексивності особистості у становленні професійного самоменеджменту	286
Хомич І. С. Самооцінка дитини молодшого шкільного віку як передумова забезпечення контролю за діяльністю з точки зору нормативних критеріїв.....	291
Шановал І. М. Дослідження психологічних чинників формування професійної ідентичності студентів-психологів.....	295
Шкарлатюк К. І., Сойко О. В. Медитативні казки як ресурс особистісного розвитку дитини з психофізичними порушеннями.....	300
Яцюк Н. О. Особливості морального розвитку молодших школярів у сучасних умовах	304
Відомості про авторів	312

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник наукових праць

Випуск 8

Упорядники:
проф. **Павелків Р. В.**, доц. **Корчакова Н. В.**

Науково-бібліографічне редагування:
наукова бібліотека РДГУ

Підписано до друку 20.04.2017 р.

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 29,14. Замовлення № 27042015 Наклад 300

Віддруковано засобами різнографічного друку
редакційно-видавничого відділу
Рівненського державного гуманітарного університету
33027, Рівне, вул. С.Бандери, 12; тел.: 0-362-26-48-83

П - 86 **Психологія: реальність і перспективи:** зб. наук. пр. Вип. 8 / упоряд.
Р. В. Павелків ; ред. кол. : Р. В. Павелків, В. І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне :
РДГУ, 2017. – 318 с.

УДК 159.9+316.6
ББК 88

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2017